

Η εκπαιδευτική πολιτική της Γερμανίας, Αγγλίας και Ελλάδας στη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση

Χριστίνα Μίλεση, 24^ο Δημοτικό Σχολείο Πειραιά

Βασιλική Πασχαλιώρη, 6^ο Δημοτικό Σχολείο Δάφνης

Περίληψη

Την τελευταία δεκαετία τονίζεται ιδιαίτερα η σημασία της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης στην εκπαιδευτική πολιτική της Ελλάδας ως μέσου διευκόλυνσης της ένταξης και σχολικής ενσωμάτωσης (κοινωνικής – ψυχολογικής – μαθησιακής) των αλλοδαπών μαθητών στην εκπαιδευτική διαδικασία, αλλά και ως τρόπου συνύπαρξης γηγενών και αλλοδαπών μαθητών.

Στόχος της παρέμβασής μας αυτής είναι να αναδείξει πώς – μέσα από τα παραδείγματα χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που ενδεικτικά αναφέρουμε – μπορεί να συμβάλει η εκπαιδευτική πολιτική στην «επί ίσοις όροις» αντιμετώπιση της δεύτερης γενιάς μεταναστών στις χώρες υποδοχής.

Ειδικότερα γίνεται αναφορά στα εξής ερωτήματα – θέματα: α) Μοντέλα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης και ποια μοντέλα εκπαιδευτικών συστημάτων εφαρμόζουν συγκεκριμένες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο πλαίσιο της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, β) παρουσίαση των μοντέλων από τα εκπαιδευτικά συστήματα της Γερμανίας, της Μεγάλης Βρετανίας και της Ελλάδας, γ) ανάλυση των μοντέλων αυτών και δ) προτάσεις.

Η κ. Χριστίνα Μίλεση είναι Εκπαιδευτικός Π.Ε., Υποψήφια Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας Παντείου Πανεπιστημίου Αθηνών.

Η κ. Βασιλική Πασχαλιώρη είναι Εκπαιδευτικός Π.Ε., Μεταπτυχιακή φοιτήτρια του Ε.Α.Π.

Ευρωπαϊκή Ένωση και Εκπαιδευτική Πολιτική

Η εκπαιδευτική πολιτική των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων διακρίνεται σε δύο (2) περιόδους. Κατά την *πρώτη περίοδο*, από της ιδρύσεως της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα (1951) μέχρι το 1971, δεν υπάρχει καμία εκπαιδευτική πολιτική των Κοινοτήτων. Κατά τη *δεύτερη περίοδο*, η οποία αρχίζει στις 16 Νοεμβρίου 1971 μέχρι σήμερα, παρατηρείται σταδιακά μια θετική πολιτική αλλαγή σε θέματα εκπαίδευσης γενικότερα.

Η συνθήκη του Μάαστριχ για την Ευρωπαϊκή Ένωση, με τις τροποποιήσεις που επέφερε στη Συνθήκη για την Ίδρυση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας, δημιουργεί μια νέα κατάσταση για τα εκπαιδευτικά πράγματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των κρατών μελών της.

Συγχρόνως η ένταξη της εκπαιδευτικής πολιτικής στον ίδιο τίτλο με την κοινωνική πολιτική της Κοινότητας προσδίδει στην κοινοτική εκπαιδευτική πολιτική μια ευρύτερη κοινωνική και πολιτική διάσταση.

Μεταξύ των ευρύτερων στόχων που επιδιώκει η ευρωπαϊκή εκπαιδευτική πολιτική περιλαμβάνονται και οι ακόλουθοι (Τσαούσης, 1996, σ. 13-14):

*η προώθηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας,
η καταπολέμηση του ρατσισμού και της ξενοφοβίας,
η συμβολή στη συγκρότηση της ευρωπαϊκής ιθαγένειας με την ανάπτυξη της ιδέας του ευρωπαίου πολίτη,
η προπαρρασκευή των νέων για την καλύτερη και απρόσκοπτη ένταξή τους στη σταδιακά διαμορφούμενη ενιαία ευρωπαϊκή αγορά εργασίας,
η καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού με τη διερεύνηση των δυνατοτήτων πρόσβασης μειονεκτουσών κατηγοριών πληθυσμού στην εκπαιδευτική διαδικασία και με τον αποπροσανατολισμό και την εξασφάλιση δυνατοτήτων επανένταξης ενηλίκων στην αγορά εργασίας,
η διασφάλιση των προϋποθέσεων της ελεύθερης διακίνησης και εγκατάστασης για επαγγελματικούς λόγους των κρατών μελών,
η προώθηση της συνεργασίας μεταξύ εκπαιδευτικών ιδρυμάτων,
η σύνδεση της εκπαίδευσης με την κοινωνία και την παραγωγή, αφενός με την προώθηση της συνεργασίας μεταξύ των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και αφετέρου των επιχειρήσεων και των επιστημονικών και επαγγελματικών οργανώσεων,
η εξασφάλιση ενός υψηλά εκπαιδευμένου και ευπροσάρμοστου στις νέες τεχνολογικές εξελίξεις εργατικού δυναμικού, υπό συνθήκες περιοριζόμενης ανανέωσης και εντεινόμενης γήρανσης του οικονομικού ενεργού πληθυσμού,
η εξασφάλιση της δυνατότητας παραγωγής και χρήσης σύγχρονης τεχνολο-*

γίας, που θα καθιστά την Ευρωπαϊκή Ένωση ικανή να αναπτύσσεται οικονομικά και να διατηρεί ένα υψηλό βιοτικό επίπεδο υπό συνθήκες παγκοσμιοποίησης της οικονομίας και έντονου και σκληρού ανταγωνισμού.

Η εκπαιδευτική πολιτική της Κοινότητας μπορεί να διακριθεί σε γενική και ειδική (Τσαούσης, 1996, σ. 15). Η *γενική εκπαιδευτική πολιτική* αναφέρεται στο εκπαιδευτικό έργο και την προσφορά εκπαιδευτικών υπηρεσιών γενικώς, όποιοι και αν είναι οι φορείς, τα επίπεδα, οι διαδικασίες και ο πληθυσμός στον οποίο απευθύνονται. Η *ειδική εκπαιδευτική πολιτική* αφορά ιδιαίτερες κατηγορίες πληθυσμού (π.χ. μειονεκτούσες ομάδες, άτομα με ειδικές ανάγκες, κτλ.) ή μέτρα και πρωτοβουλίες που αναφέρονται σε ειδικά θέματα, όπως είναι π.χ. η ανταλλαγή πληροφοριών και εμπειριών (πρόγραμμα *Ευρουδίκη*), η προώθηση της ανοικτής και εξ αποστάσεως εκπαίδευσης, η ανάπτυξη σύγχρονης εκπαιδευτικής τεχνολογίας και καινοτόμων μορφών εκπαίδευσης και κατάρτισης.

Η ευρωπαϊκή εκπαιδευτική πολιτική μπορεί επίσης να διακριθεί σε τυπική και άτυπη (Τσαούσης, 1996, σ. 16). Η εκπαιδευτική πολιτική που ασκείται από την Κοινότητα μπορεί να είναι *τυπική* κατά δύο (2) έννοιες: πρώτον, γιατί επιδιώκει σαφείς και συγκεκριμένους στόχους που προβλέπονται από τη Συνθήκη (άρθρα 126 και 127), δεύτερον, γιατί η ασκούμενη εκπαιδευτική πολιτική εφαρμόζεται μέσω των επίσημων εκπαιδευτικών φορέων κάθε χώρας μέλους, που χορηγούν ακαδημαϊκούς και /ή επαγγελματικούς τίτλους σπουδών. *Τυπική* είναι η εκπαιδευτική πολιτική που ασκείται κυρίως μέσω των προγραμμάτων *Socrates* και *Leonardo Da Vinci* (στο σκέλος της συνεργασίας επιχειρήσεων και εκπαιδευτικών ιδρυμάτων). *Άτυπη* είναι η εκπαιδευτική πολιτική που αφορά την παροχή υπηρεσιών εκπαίδευσης και κατάρτισης που δεν οδηγούν σε ακαδημαϊκό ή επαγγελματικό τίτλο και που προσφέρονται υπό την εποπτεία κρατικών ή εξουσιοδοτημένων από το κράτος φορέων με αρμοδιότητες συντονισμού και ελέγχου.

Βασικές έννοιες και ανάλυσή τους

Ως απάντηση στα προβλήματα που ανέκυψαν τις τελευταίες δεκαετίες από την εισροή μεταναστών στην Ευρώπη και στις Η.Π.Α., ήρθε η διαμόρφωση και πειραματική εφαρμογή εκπαιδευτικών μοντέλων με στόχο την ομαλή ένταξη και προσαρμογή (ψυχολογική-κοινωνική-μαθησιακή) μαθητών διαφορετικών εθνικοπολιτισμικών ομάδων στα εκπαιδευτικά συστήματα των χωρών υποδοχής.

Μέσα από τη σύντομη περιγραφή των μοντέλων, που ακολουθεί, θα γίνει αντιληπτό κατά πόσο η εκπαιδευτική πολιτική ενθαρρύνει ή όχι μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος τη διατήρηση των γλωσσικών και πολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων.

Τα σχήματα που, κατά καιρούς, έχουν αναπτυχθεί από την επιστημονική θεωρία και πρακτική (Μάρκου, 1997, σ. 218-246) συνοψίζονται σε γενικές γραμμές ως εξής:

Το αφομοιωτικό μοντέλο: Κυριάρχησε μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '60 με κυριότερο χαρακτηριστικό του την «ανυπαρξία των εθνικών ή φυλετικών χαρακτηριστικών» των μελών των μεταναστευτικών ομάδων και την ολοκλήρωση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων με «την πλήρη αποδοχή των πολιτισμικών προτύπων της κοινωνίας υποδοχής» (Gordon, 1964, σ. 71, όπως αναφέρεται στο: Μάρκου, 1996α, σ. 6). Στην εκπαιδευτική, δηλαδή, πρακτική έχουμε εφαρμογή μέτρων με στόχο τη γρήγορη απορρόφηση των παιδιών των εθνοτικών / πολιτισμικών ομάδων από τον κυρίαρχο πολιτισμό. Συνεπώς ακολουθείται μονογλωσσική και μονοπολιτισμική προσέγγιση και προωθείται η «πρωτοκαθεδρία» του κυρίαρχου πολιτισμού.

Το μοντέλο ενσωμάτωσης: Εφαρμόστηκε μέχρι το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '60 ως συμπληρωματική φιλοσοφία και πρακτική του αφομοιωτικού μοντέλου. Αναγνωρίζεται η πολιτισμική ετερότητα, ο σεβασμός και η ανεκτικότητα των «άλλων» και αφορά πλευρές που δεν είναι ουσιαστικές στη διαμόρφωση της κοινωνίας (θρησκεία, ήθη-έθιμα, παραδόσεις, εορτές, κτλ.) (Γεωργογιάννης, 1999, σ. 47). Σχεδιάζονται και εφαρμόζονται περισσότερο λεπτομερή προγράμματα, χωρίς ωστόσο να υπάρχει ουσιαστική αλλαγή στη στάση και νοοτροπία της εκπαιδευτικής πολιτικής.

Το πολυπολιτισμικό μοντέλο: Παρουσιάστηκε στη δεκαετία του '70 στις Η.Π.Α., στην Ευρώπη και την Αυστραλία. Η κυρίαρχη αρχή του, η οποία διαχέεται στα αναλυτικά σχολικά προγράμματα και βιβλία, είναι ότι η γνώση των πολιτισμών των άλλων θα περιορίσει τις προκαταλήψεις και την άγνοια, που οδηγούν στο ρατσισμό (Μάρκου, 1996α, σ. 15).

Το αντιρατσιστικό μοντέλο: Αναπτύχθηκε γύρω στα μέσα και τέλος της δεκαετίας του '80 και στηρίχτηκε στην έννοια του «θεσμικού ρατσισμού»: δηλαδή στη διαφορετική μεταχείριση των μελών των ομάδων μέσα από τους κρατικούς θεσμούς (νόμους, διατάγματα, κτλ.) (Κάτσικας & Πολίτου, 1999, σ. 44). Για την εξάλειψη του ρατσισμού κρίνεται απαραίτητη η αλλαγή των δομών κράτους και κοινωνίας (Μάρκου, 1996α, σ. 22).

Το διαπολιτισμικό μοντέλο: Το συναντούμε στη δεκαετία του '80 κατά κύριο λόγο στην Ευρώπη. Ενώ θεωρείται -κατά κάποιο τρόπο- εξέλιξη του πολυπολιτισμικού μοντέλου, εντούτοις διαφέρει σημαντικά, γιατί δεν απευθύνεται μόνο στα διαφορετικά παιδιά, αλλά στο σύνολο του μαθητικού πληθυσμού: γηγενείς, αλλοδαπούς, παλιννοστούντες. Ορίζεται ως μια «διαλεκτική σχέση, διαδικασία αναγνώρισης και συνεργασίας ανάμεσα σε άτομα διάφορων εθني-

κών/ μεταναστευτικών ομάδων» (Μάρκου, 1995, σ. 271· Γεωργογιάννης, 1999, σ. 50).

Στη διαπολιτισμική της διάσταση η εκπαιδευτική πρακτική δεν αποκλείει, βέβαια, από την αμοιβαία αλληλεπίδραση (interaction) τους εκπαιδευτικούς, εφόσον νοείται «ως επικοινωνία μέσα από την οποία οι εταίροι (διδάσκοντες-διδασκόμενοι) αυτοπραγματώνονται καλλιεργώντας την ατομικότητά τους μέσα σε μια σχέση αλληλεπίδρασης» (Κανακίδου & Παπαγιάννη, 1998, σ. 46).

Όσον αφορά στην εκπαιδευτική πρακτική χρησιμοποιούνται αναλυτικά προγράμματα που αντισταθμίζουν την πολιτισμική στέρωση των παιδιών. Για το σκοπό αυτό:

1. Δημιουργούνται Τάξεις Υποδοχής (Τ.Υ.) που λειτουργούν ενισχυτικά και παράλληλα με τις «κανονικές τάξεις», αρχικά για παιδιά ομογενών παλινοστούτων και στη συνέχεια και για αλλοδαπούς μαθητές.
2. Λειτουργούν Φροντιστηριακά Τμήματα (Φ.Τ.) μετά το πέρας των μαθημάτων, για να καλύψουν τις τυχόν αδυναμίες και τα κενά των παιδιών από άλλες εθνογλωσσικές κοινότητες.

Συγχρόνως οργανώνονται δραστηριότητες από πρωτοβουλίες Πανεπιστημιακών Παιδαγωγών, έξω από το σχολικό σύστημα, όπως:

1. Ταχύρρυθμα τμήματα εκμάθησης της ελληνικής ως δεύτερης γλώσσας σε πολλές περιοχές, για την εντατικότερη προπαρασκευή και είσοδο των συγκεκριμένων μαθητών στις «κανονικές τάξεις».
2. Παραγωγή διαπολιτισμικού υλικού, για να βοηθηθεί σημαντικά αφενός ο αλλοδαπός μαθητής στη βιωματική χρήση της ελληνικής γλώσσας και στη σωστή και ταχεία εκμάθησή της, αφετέρου ο εκπαιδευτικός στην επικοινωνία με τους αλλόγλωσσους μαθητές του.
3. Διεξαγωγή επιμορφωτικών σεμιναρίων εκπαίδευσης μαθητών, φοιτητών και εκπαιδευτικών.

Σ' αυτό το σημείο θα πρέπει να τονίσουμε ότι η διαπολιτισμική εκπαίδευση είναι μια αρχή που βασίζεται στην ισοτιμία των πολιτισμών, ένα ιδεώδες και όραμα χωρίς σαφή όρια έτσι, ώστε η εφαρμογή της να υλοποιείται από τους εκπαιδευτικούς φορείς ανάλογα με την εκάστοτε κρατική πολιτική. Αυτή η χαλαρή αντιμετώπιση έχει ως αποτέλεσμα διαφορετικά εκπαιδευτικά μέτρα στον τομέα αυτό από τις τοπικές αρχές και τα σχολεία στα υπό μελέτη κράτη.

Θεωρία και εκπαιδευτική πολιτική σε Γερμανία, Αγγλία και Ελλάδα

Το εκπαιδευτικό σύστημα της *Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας* (Ο.Ε.Κ.Δ., 1995, σ. 115-116) δεν είναι ενιαίο, αλλά διαφορετικό σε κάθε ομόσπονδο κρατίδιο, δηλαδή υπάρχουν 16, συνολικά, κρατίδια (Länder), άρα ισάριθμα εκπαιδευτικά συστήματα. Κάθε κρατίδιο έχει δική του «πολιτισμική κυριαρχία», που σημαίνει πως το εκπαιδευτικό του σύστημα έχει αυτόνομη δομή και οργάνωση, υπεύθυνοι δε για την οργάνωση της εκπαίδευσης σε κάθε κρατίδιο χωριστά είναι ο Υπουργός Παιδείας με την τοπική βουλή. Ποικίλα συνταγματικά σώματα όπως η Συνδιάσκεψη των Υπουργών Παιδείας και η Επιτροπή των Ομόσπονδων Κρατών είναι υπεύθυνα, για παράδειγμα, για την ισότιμη αναγνώριση των πτυχίων των κρατιδίων -παρά τους διαφορετικούς τύπους εκπαιδευτικών συστημάτων- όπως και για την εγγύηση αναγνώρισης όλων των ειδών των πτυχίων σε ολόκληρο το Ομοσπονδιακό Κράτος.

Η βασική δομή εκπαίδευσης (παίρνουμε ως μοντέλο το εκπαιδευτικό σύστημα της Βόρειας Ρηνανίας-Βεσφαλίας, γιατί είναι το πλέον δημοφιλές κρατίδιο στη Γερμανία) είναι η ακόλουθη:

Η στοιχειώδης εκπαίδευση (*Grundschule*) αρχίζει στην ηλικία των 6 ετών και διαρκεί 4 χρόνια.

Μετά τη βασική εκπαίδευση η επιλογή είναι μεταξύ τεσσάρων τύπων της βαθμίδας I και II της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης:

<i>Το Γενικό Σχολείο</i>	<i>(Hauptschule)</i>
<i>Το Μέσο Σχολείο</i>	<i>(Realschule)</i>
<i>Το Γυμνάσιο</i>	<i>(Gymnasium)</i>
<i>Ενιαίο Λύκειο</i>	<i>(Gesamtschule)</i>

Το Γενικό Σχολείο είναι το κύριο σχολείο -απευθύνεται σε όλους-, *το Μέσο ή Πρακτικό* απευθύνεται κυρίως στους μαθητές με μεσαίες και καλές επιδόσεις, *το Γυμνάσιο* στους μαθητές με καλές και πολύ καλές επιδόσεις και τέλος, *το Ενιαίο Λύκειο* δίνει τη δυνατότητα και τεχνικής κατάρτισης.

Το Γενικό και Μέσο Σχολείο φτάνει έως την ηλικία των 10 ετών και, μετά από επιτυχή ολοκλήρωση της τάξης, οι μαθητές μπορούν να προχωρήσουν στα σχολεία Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της Βαθμίδας II. Επιπροσθέτως, *το Γυμνάσιο* και *το Ενιαίο Λύκειο* έχουν τάξεις, οι οποίες, όπως στο επίπεδο II της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, συμπεριλαμβάνουν ηλικίες 11-13 ετών και οδηγούν στο υψηλότερο *Πιστοποιητικό Σπουδών (Abitur)*.

Μετά το Γενικό και Μέσο Σχολείο, φυσικά, οι περισσότεροι κλάδοι δίνουν δυνατότητες απόκτησης προσόντων απασχόλησης και/ή υψηλότερα προσόντα όπως το *Fachabitur* (το υψηλότερο Πιστοποιητικό Τεχνικής Εκπαίδευσης) και πανεπιστημιακή εγγραφή.

Σήμερα ο πολιτικός εκπαιδευτικός διάλογος συζητά τη μείωση της σχολικής παρακολούθησης που οδηγεί στο *Abitur* από τα 13 στα 12 έτη. Τώρα πλέον που η Γερμανία έχει περισσότερα κρατίδια, συζητιέται να ελαττωθεί ο χρόνος φοίτησης, εφόσον σε μερικά από τα «καινούρια» κρατίδια η πιστοποίηση για την είσοδο στα Πανεπιστήμια δίνεται μετά τα δώδεκα, σε σχέση με τα 13 έτη στα «παλαιά» κρατίδια (Ο.Ε.Κ.Δ., 1995, σ. 116).

Σ' αυτό το εκπαιδευτικό σύστημα (με παραλλαγές ανά κρατίδιο) καλούνται να φοιτήσουν οι μαθητές από άλλες εθνογλωσσικές κοινότητες. Οι Γερμανοί ακολουθούν, σε γενικές γραμμές, την πολιτική ενσωμάτωσης των παιδιών των μεταναστών στα γερμανικά σχολεία και τη γερμανική κοινωνία.

Από το 1980 και έπειτα η ιδέα της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, που πήρε τη θέση της «ενσωμάτωσης δια της αλληλεπίδρασης», πρότεινε λύσεις πιο συστηματικές και πιο τεκμηριωμένες (Νικολάου, 2000α, σ. 157). Για το σκοπό αυτό:

1. Έχουν δημιουργηθεί προπαρασκευαστικές τάξεις για τα παιδιά που δεν κατέχουν τη γλώσσα και αποσκοπούν στην προετοιμασία τους για την ενσωμάτωσή τους σε «κανονικές» γερμανικές τάξεις.
2. Διγλωσσικές τάξεις με παιδιά μεταναστών στο γερμανικό σχολείο. Το πρόγραμμα των τάξεων είναι ενιαίο και κατά τα 2/3 στη μητρική γλώσσα των μεταναστών (στις κατώτερες τάξεις) και κατά το 1/3 γερμανόγλωσσο (στις ανώτερες) (Πουλοπούλου – Έμκε, 1986, σ. 413· Κασιμάτη, 1984, σ. 68-69).
3. Λειτουργούν Τμήματα Μητρικής Γλώσσας (ΤΜΓ) πρωινά και απογευματινά, τόσο στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση όσο και στη Δευτεροβάθμια, που ποικίλλουν στο διαθέσιμο διδακτικό χρόνο από περιοχή σε περιοχή και από Τμήμα σε Τμήμα (από τα Τμήματα, π.χ. το ένα τρίτο έχει Μάθημα Μητρικής Γλώσσας (ΜΜΓ) 2-4 ώρες τη βδομάδα, ενώ τα υπόλοιπα από 5 έως και 8 ώρες). Στα ομόσπονδα κρατίδια το ΜΜΓ – δηλαδή το Μάθημα Μητρικής Γλώσσας και Στοιχείων Πολιτισμού της κοινωνίας καταγωγής- δεν υπόκειται στη γερμανική εποπτεία, αλλά σ' εκείνη των διπλωματικών αντιπροσωπειών των χωρών προέλευσης, κατά συνέπεια το μάθημα είναι έξω από το επίσημο εκπαιδευτικό πρόγραμμα της χώρας υποδοχής (Υπ.Ε.Π.Θ., 2000, σ. 8-9). Τα Τμήματα αυτά δε συμπίπτουν με την τάξη και ηλικία των μαθητών που φοιτούν ταυτόχρονα στο κανονικό γερμανικό σχολείο: μαθητές μπορεί να φοιτούν στα Τμήματα Μητρικής Γλώσσας (ΤΜΓ) σε «κατώτερη» τάξη απ' ό,τι στο γερμανικό σχολείο (βλ. πίν. 1).

Σε αντίθεση με άλλες Ευρωπαϊκές χώρες ή, για παράδειγμα, τις Ηνωμένες Πολιτείες, τα περισσότερα από τα ομόσπονδα κρατίδια πολύ μικρό ενδιαφέρον έδειξαν για τις εξωτερικές επιρροές και έτυχαν μικρής αποδοχής οι όποιες νεωτερικές ιδέες από το εκπαιδευτικό πολιτικό έδαφος. Έχουν πολύ δρόμο να διανύσουν ακόμα, για να καλύψουν τομείς όπως: τύπους «ανοιχτής» μάθησης ή προσανατολισμένους μέσα από σχέδια εργασίας, όπως και τα γνωστικά κοινωνικά και πρακτικά αποτελέσματα που συντελούνται μέσα από τη *συνεργατική*, ανεξάρτητη μάθηση (Ο.Ε.Κ.Δ., 1995, σ. 129).

Πίνακας 1 Μοντέλο εκπαιδευτικής πολιτικής στη Γερμανία

Χώρα	Μοντέλο εκπαιδευτικής πολιτικής	Εκπαιδευτικά μέτρα
Γερμανία	Ενσωμάτωση δια της αλληλεπίδρασης	<p><i>Προπαρασκευαστικές τάξεις</i> για μη κατόχους της γερμανικής γλώσσας. Στόχος η προετοιμασία μαθητών για την ενσωμάτωση στις γερμανικές τάξεις.</p> <p><i>Διγλωσσικές τάξεις</i> στο γερμανικό σχολείο. Λειτουργούν με ενιαίο πρόγραμμα μαθημάτων: κατά τα 2/3 στη γλώσσα της χώρας καταγωγής (κατώτερες τάξεις), κατά το 1/3 στη γλώσσα της χώρας υποδοχής (ανώτερες τάξεις).</p> <p><i>Τμήματα Μητρικής Γλώσσας (TMΓ)</i>: Πρωινά και απογευματινά. Διδάσκονται το Μάθημα Μητρικής Γλώσσας (ΜΜΓ) και τα Στοιχεία Πολιτισμού της κοινωνίας καταγωγής. Ποικίλλουν στο διδακτικό χρόνο.</p>

Το εκπαιδευτικό σύστημα του *Ηνωμένου Βασιλείου της Μεγάλης Βρετανίας* διακρίνεται κυριολεκτικά σε τρία εκπαιδευτικά συστήματα: *της Αγγλίας και Ουαλίας, της Σκωτίας και της Βόρειας Ιρλανδίας* (Μαρκόπουλος, 1990, σ. 143). Η νομική βάση κάθε συστήματος είναι διαφορετική. Ο νόμος του 1944 (Education act 1944) με τις τροποποιήσεις που ψηφίστηκαν αργότερα καθορίζει το εκπαιδευτικό σύστημα της Αγγλίας και Ουαλίας.

Οι παραδόσεις των συστημάτων εκπαίδευσης διαφέρουν, γιατί το καθένα αναπτύχθηκε κάτω από διαφορετικές πολιτικοοικονομικές συνθήκες και παρά τις κάποιες ομοιότητές τους, το κάθε σύστημα έχει τα δικά του χαρακτηριστικά.

Η βασική δομή και οργάνωση της εκπαίδευσης στην Αγγλία είναι η εξής (Μαρκόπουλος, 1990, σ. 145-146):

Η *προσχολική αγωγή* είναι εθελοντική και προσφέρεται για την 2-5 ετών ηλικία, στους παιδικούς σταθμούς και τα νηπιαγωγεία.

Η υποχρεωτική εκπαίδευση είναι για τα παιδιά ηλικίας 5 μέχρι 16 ετών και περιλαμβάνει τη φοίτηση σε σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Τα σχολεία της πρωτοβάθμιας διακρίνονται σε δυο ή τρεις κύκλους: ο πρώτος κύκλος περιλαμβάνει τους μαθητές ηλικίας 5 – 7 ετών και ονομάζεται "*Infant School*" και "*Junior School*", ο δεύτερος κύκλος, περιλαμβάνει τις ηλικίες 8-11 ετών. Μερικές τοπικές διοικήσεις περιέλαβαν μία βαθμίδα της ηλικίας των 8-13 ετών με την ονομασία "*Middle School*".

Η δευτεροβάθμια εκπαίδευση έχει τριών (3) ειδών σχολεία: το *Grammar School*, το *Modern School* και το *Technical School*, στα οποία εισάγονται τα παιδιά από την ηλικία των 11 ετών, ύστερα από εξετάσεις (βλ. πίν. 2).

Πίνακας 2 Δομή του εκπαιδευτικού συστήματος στην Αγγλία

Δομή του εκπαιδευτικού συστήματος στην Αγγλία							
Προ- σχολική	Πρωτοβάθμια			Υποχρεωτική Δευτεροβάθμια			Τριτο- βάθμια
	Ηλικία	2-5	5-7	8-11	8-13	11-16	
Είδος	Εθελοντική	Infant School	Junior School	Middle School (εφαρμόζεται από τοπικές διοικήσεις)	Grammar School	Modern School	Technical School
Τρόπος εισαγωγής					Μετά από εξετάσεις		

Τα σχολεία της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας λειτουργούν πέντε (5) μέρες την εβδομάδα (Δευτέρα – Παρασκευή) από τις 8.45 το πρωί μέχρι τις 3 – 4 το απόγευμα με διακοπή μιας ώρας περίπου για το μεσημερινό φαγητό των μαθητών, που συνήθως το παίρνουν στο σχολείο.

Στη Βρετανία το ζήτημα των «διαφορετικών» (Ε.Α.Π., 2001, σ. 17) παιδιών τίθεται ως κοινωνικό πρόβλημα τη δεκαετία του 1960, παρ' όλο που η μετανάστευση, από ευρωπαϊκές χώρες, χρονολογείται δεκαετίες πριν. Αυτή την περίοδο τονίζεται η σημασία της καθιέρωσης της αγγλικής γλώσσας ως *δεύτερης γλώσσας* για τους μετανάστες και τις μειονότητες, μετά από πολυάριθμες μελέτες των συνθηκών και των πεπραγμένων στη σχολική εκπαίδευση και των εμπειριών από την εποχή της αποικιοκρατίας.

Σε αυτή τη φάση η εκπαιδευτική πολιτική στηρίζεται και προωθεί την *αφομοιωτική ιδεολογία*. Το σχολείο είναι μονοπολιτισμικό, οφείλει να μεταδώσει σε όλους μία κοινή παιδεία, την επίσημη γλώσσα και κουλτούρα, διαμορφώνοντας

πολίτες ικανούς να ενταχθούν σε μια κοινωνία «όπου όλοι έχουν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις». Σε ένα τέτοιο πλαίσιο «ίσης και κοινής αντιμετώπισης όλων», οι ιδιαίτερες αξίες και πολιτισμικές αναφορές των μαθητών δεν έχουν θέση στην επίσημη εκπαίδευση. Η έννοια της *αφομοίωσης* χρησιμοποιείται για να δηλώσει ότι στόχος είναι η περιθωριοποίηση ή εξάλειψη των γλωσσικών και πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων: τα παιδιά των μεταναστών θα πρέπει να μάθουν καλά την αγγλική γλώσσα, να προσαρμοστούν στις αξίες και στους επίσημους πολιτισμικούς κώδικες, ώστε να μπορέσουν να ενταχθούν στην αγγλική κοινωνία. Καλούνται λοιπόν να γίνουν «*μαθητευόμενοι Λευκοί*» (Ε.Α.Π., 2001, σ. 18) μην έχοντας άλλη επιλογή. Η έμφαση δίνεται, ως εκ τούτου, στη διδασκαλία της αγγλικής ως ξένης ή δεύτερης γλώσσας, περιθωριοποιώντας τη μητρική γλώσσα των μαθητών. Παράλληλα, επιχειρείται η «*ισομερής*» κατανομή των παιδιών των μεταναστών στα σχολεία, γεγονός που συναντά την αντίσταση των εκπαιδευτικών σε τοπικό επίπεδο και αποτυγχάνει.

Στα 1980, το ενδιαφέρον στην Αγγλία επικεντρώνεται στην «*εκπαίδευση για την αντίληψη του ρατσισμού*» (Κανακίδου & Παπαγιάννη, 1998, σ. 77) (racism awareness training) και στην «*αντιρατσιστική εκπαίδευση*» (antiracist education). Αργότερα συνειδητοποιήθηκαν οι πολιτισμικές ιδιαιτερότητες των μεταναστών εντονότερα και το ενδιαφέρον προσανατολίζεται πλέον στους πολιτισμούς καταγωγής, χωρίς παράλληλα να επέλθει κάποια αλλαγή στις αντιλήψεις για μια ομοιογενή πολιτισμικά κοινωνία (βλ. πίν. 3).

Πίνακας 3 Μοντέλο εκπαιδευτικής πολιτικής στην Αγγλία

Χώρα	Μοντέλο εκπαιδευτικής πολιτικής	Εκπαιδευτικά μέτρα
Αγγλία	Αντιρατσιστικό με τάσεις ενσωμάτωσης (integration)	1960: Καθιέρωση της αγγλικής γλώσσας ως δεύτερης γλώσσας 1970: Διαπολιτισμική αγωγή 1980: Αντιρατσιστική Εκπαίδευση 1990: Αντιρατσιστικό μοντέλο με «τάσεις ενσωμάτωσης»

Σε αντίθεση με άλλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες στην Αγγλία δίνεται ιδιαίτερη σημασία στην *αντιρατσιστική παιδεία* και ο ρατσισμός θεωρείται μείζον πρόβλημα για τη χώρα. Όσοι έχουν ασχοληθεί με το θέμα αντιπαραθέτουν στην πολυπολιτισμική αγωγή μια *αντιρατσιστική αγωγή* και υποστηρίζουν ότι ο ρατσισμός αντιμετωπίζεται από την πολυπολιτισμική αγωγή ως προϊόν αρνητικών στάσεων ή άγνοιας και όχι ως δομικό πρόβλημα που είναι σύμφυτο με τις κυρίαρχες δομές της κοινωνίας.

Το εκπαιδευτικό σύστημα στην Ελλάδα αρχικά εκδήλωνε έντονες *αφομοιωτικές* και «*συμμορφωτικές*» πιέσεις (Μάρκου, 1996β, σ. 29). Τα τελευταία χρόνια

–ειδικότερα από το 1995 και έπειτα– ακολουθεί μια συστηματική προσπάθεια ένταξης των αλλοδαπών μαθητών στο κυρίαρχο σύστημα εκπαίδευσης. Με τον όρο «ένταξη» δεν εννοούμε την παθητική διαδικασία που συναρτάται άμεσα με την αφομοίωση του μετανάστη, αλλά «την ενεργητική διαδικασία μεταλλαγής της πραγματικότητας με την πρόσληψη νέων στοιχείων που εισάγει ο ίδιος» (Μουσούρου, 1991, σ. 113).

Για την επίτευξη των παραπάνω στόχων πραγματοποιούνται από ποικίλους εσωσχολικούς και εξωσχολικούς φορείς διεργασίες, όπως:

Από το Υπ.Ε.Π.Θ. (και σε συνεργασία με διοικητικούς και επιστημονικούς φορείς του):

1. Με τις διατάξεις του Ν. 2413/96 που αφορά την «Ελληνική παιδεία στο εξωτερικό, τη διαπολιτισμική εκπαίδευση και άλλες διατάξεις», μετατρέπονται τα δημόσια σχολεία σε *σχολεία διαπολιτισμικής εκπαίδευσης* (άρθρα 34 και 35) στα οποία «εφαρμόζονται τα προγράμματα των αντίστοιχων δημόσιων σχολείων, τα οποία προσαρμόζονται στις ιδιαίτερες εκπαιδευτικές, κοινωνικές, πολιτιστικές ή μορφωτικές ανάγκες των μαθητών τους» (άρθρο 34 παρ. 2). Στα σχολεία αυτά χρησιμοποιούνται δίγλωσσα προγράμματα με πρώτη γλώσσα την *αγγλική* ως μέσο συνεννόησης και όχι την *ελληνική*.
2. Καθιερώνεται ο θεσμός των *Τμημάτων Υποδοχής (Τ.Υ.)* ως παράλληλων βοηθητικών τάξεων και των *Φροντιστηριακών Τάξεων (Φ.Τ.)* με το Ν. 1404/1983 άρθρο 45 «για την ομαλή προσαρμογή στο εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας παλιννοστούντων μαθητών, τέκνων Ελλήνων μεταναστών». Με το άρθρο 2 του Ν. 1894/1990 προστίθεται στη διάταξη «ή τέκνων επαναπατριζόμενων Ελλήνων» και με την υπουργική απόφαση Φ. 2/378/Γ1/1124, ΦΕΚ 930 τ. β΄ 14-12-1994, ρυθμίζεται η φοίτηση και αλλοδαπών μαθητών από μερικούς μήνες έως και δύο (2) διδακτικά έτη. Σήμερα η ίδρυση και λειτουργία των *Τμημάτων Υποδοχής (Τ.Υ.)* και των *Φροντιστηριακών Τάξεων (Φ.Τ.)* καθώς και επιμέρους θεμάτων, που αφορούν τη διαπολιτισμική εκπαίδευση ρυθμίζονται από την αρ. Φ. 10/20/Γ1/708/7-9-1999 απόφαση του Υπουργού Παιδείας με την έκδοση της οποίας παύει να ισχύει η προηγούμενη.
3. Εκπονούνται διαπολιτισμικά προγράμματα με τη συμβολή της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο:

1. Συγγράφονται *ειδικά εγχειρίδια* από ομάδες εκπαιδευτικών τόσο του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου (Π.Ι.) όσο και του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων σύμφωνα με τις αρχές διδασκαλίας των «ζωντανών γλωσσών», που αποτελούν το αναγκαίο διδακτικό υλικό για τις *Τάξεις Υποδοχής (Τ.Υ.)* και τα *Φροντιστηριακά Τμήματα (Φ.Τ.)*. Περιλαμβάνονται βιβλία για δύο επίπεδα μαθητών, αρχα-

ρίων - Α' επιπέδου και προχωρημένων - Β' επιπέδου: για αρχαίους μικρών (Β' - Γ') τάξεων και μεγάλων (Δ' - Ε' - ΣΤ') τάξεων. Στους *αρχαίους των μεγάλων τάξεων* προσφέρονται για διδασκαλία τα βιβλία του μαθητή: «*Ανοίγω το Παράθυρο 1*» (τεύχη α' και β') συνοδευόμενα από τα τετράδια εργασιών του μαθητή (ένα για κάθε τεύχος) και το βιβλίο για το Δάσκαλο και το «*Γεια σας, παιδιά*» β' τεύχος, Τμήμα Β' του Π.Τ.Π. Ιωαννίνων με το αντίστοιχο τετράδιο εργασιών και βιβλίο του Δασκάλου, που έχουν συγγραφεί για τα ελληνόπουλα της Γερμανίας.

Στους *προχωρημένους* τα βιβλία «*Ανοίγω το Παράθυρο 2*» (τεύχη α' και β'), «*Μαθαίνω Ελληνικά 2*» (τεύχη α' και β') και βιβλίο του Δασκάλου, που έχει συγγραφεί για τα ελληνόπουλα της Αμερικής.

Συγχρόνως διδάσκονται, για γνωριμία με τον πολιτισμό της Ελλάδας και την Ιστορία της, τα εγχειρίδια «*Ελληνικός Πολιτισμός 1*» και «*Ελληνικός Πολιτισμός 2*» (με τα τετράδια εργασιών).

2. Παράλληλα συντάσσεται *Αναλυτικό Πρόγραμμα της διδασκαλίας της ελληνικής* σε παλινοστούντες μαθητές.
3. Για τη μεθόδευση της διδασκαλίας της Ελληνικής ως δεύτερης γλώσσας στη Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση αντίστοιχα, εκδίδονται *φυλλάδια με οδηγίες για επιλογή της ύλης* από τα σχολικά εγχειρίδια «*Νεοελληνική Γλώσσα*» και προτάσεις για τη σωστή οργάνωση και λειτουργία των Τάξεων Υποδοχής (Μάρτιος 1999). Για τον ίδιο σκοπό και για τη διευκόλυνση των εκπαιδευτικών εκδίδεται και τρίτο *φυλλάδιο με τα προβλήματα κοινωνικής και σχολικής ένταξης* παιδιών παλινοστούντων ομογενών (Μάρτιος 1999).
4. Σε σύντομο χρονικό διάστημα το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (Π.Ι.) πρόκειται να εισαγάγει καινοτόμα προγράμματα για νέα προσέγγιση στους τρόπους διδασκαλίας. Το καινούριο στοιχείο είναι ότι εισάγει στην υποχρεωτική εκπαίδευση την παράμετρο της *διαθεματικής προσέγγισης*. Είναι ένας τρόπος για να διατηρηθεί η αυτονομία των μαθημάτων, ενώ ταυτόχρονα συνδέονται και οριζόντια μεταξύ τους μέσα από διαθεματικές έννοιες και δραστηριότητες (καλύπτοντας ένα 10% του χρόνου στο τέλος κάθε ενότητας), προσφέροντας στο μαθητή τη δυνατότητα ολιστικής μάθησης.
5. Εφαρμόζεται πιλοτικά και επεκτείνεται σε χιλιάδες σχολεία της υποχρεωτικής εκπαίδευσης το Πρόγραμμα της *Ενέλικτης Ζώνης (E.Z.)*, μια μορφή διαθεματικής προσέγγισης, όπου καταργείται η αυτονομία των μαθημάτων και τη θέση τους παίρνει ένα θέμα ή ζήτημα (το οποίο προϋποθέτει την εφαρμογή ενεργητικών, συνεργατικών, διεπιστημονικών *σχεδίων εργασίας* - "project"). Πάνω στη νέα φιλοσοφία, η οποία συνδέεται με βιώματα της καθημερινής πολυδιάστατης κοινωνικής πολυπολιτισμικής πραγματικότητας, θα γραφτούν όλα τα καινούρια βιβλία για το Δημοτικό και το Γυμνάσιο.

Από άλλους φορείς:

Υπάρχουν και άλλοι φορείς οι οποίοι ασχολούνται με θέματα εκπαιδευτικής στήριξης μειονοτικών / εθνοπολιτισμικών ομάδων, όπως το Εθνικό Ίδρυμα Νεότητας (Ε.Ι.Ν.), το Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας (Κ.Ε.Γ.), η Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης (Γ.Γ.Λ.Ε.), κ.ά. (Νικολάου, 2000β, σ. 116-117), η οποία μετονομάζεται σε Γενική Γραμματεία Εκπαίδευσης Ενηλίκων.

Προτάσεις

Μελετώντας την εκπαιδευτική πολιτική συγκεκριμένων παραδειγμάτων κρατών - μελών των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, καταλήγουμε σε προτάσεις που αφορούν στη λήψη μέτρων για τη βελτίωση και προώθηση των στόχων και σκοπών της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης στον ελληνικό χώρο.

Ως εκ τούτου προτείνουμε:

Τη διαμόρφωση ενός «οικουμενικού, εκπαιδευτικού» φορέα, ενός δυναμικού συστήματος αξιών (Μπουζάκης, 1989, σ. 84), ο οποίος θα είναι έτοιμος να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις και προκλήσεις της πολυπολιτισμικής, πολυδύναμης κοινωνίας.

Την επέκταση και μετεξέλιξη των θέσεων Δ.Ε.Π. των Παιδαγωγικών Τμημάτων σε τομείς που θα ειδικεύουν «δασκάλους μεταναστών» (Μπουζάκης, 1989, σ. 86), οι οποίοι θα διαδραματίζουν ενεργό ρόλο στην ομαλή ένταξη των αλλοδαπών μαθητών στο σχολικό σύστημα.

Τη δημιουργία *Τμημάτων Μητρικής Γλώσσας (ΤΜΜ)* και στην Ελλάδα.

Την *εισαγωγική περιφερειακή επιμόρφωση* των εκπαιδευτικών των Τάξεων Υποδοχής και των Φροντιστηριακών Τμημάτων. Η επιμόρφωση μπορεί να λειτουργεί στην αρχή κάθε διδακτικού έτους σε πενήνήμερη βάση υποχρεωτικά για τους δασκάλους των *Τμημάτων Υποδοχής (Τ.Υ.) - Φροντιστηριακών Τάξεων (Φ.Τ.)* και προαιρετικά για όσους από τους λοιπούς εκπαιδευτικούς το επιθυμούν. Συγχρόνως μπορεί να θεσπιστεί και κάποια άλλης μορφής ενδοσχολική επιμόρφωση, αφού έχει διαπιστωθεί από έρευνες ότι οι εκπαιδευτικοί προτιμούν η επιμόρφωσή τους να πραγματοποιείται εντός της σχολικής μονάδας για πιο άμεση και ουσιαστική επαφή με τους αλλοδαπούς μαθητές. Η ενημέρωση θα είναι ουσιαστική, δηλαδή θα ικανοποιεί τις ανάγκες και τις ιδιαιτερότητες του μάχιμου εκπαιδευτικού με παράλληλη γνώση και χρήση του υπάρχοντος διδακτικού διαπολιτισμικού υλικού (ειδικότερα του υλικού κατάταξης των μαθητών σε επίπεδα γλωσσικής επάρκειας).

Την αναμόρφωση του ελληνικού σχολείου από κλειστό σύστημα μετάδοσης στενών γνώσεων σε «ανοιχτό σχολείο» συνεργασίας και ενημέρωσης (σε

θέματα σχετικά με τους στόχους του και τη λειτουργία του). Με αυτό τον τρόπο θα αποτελέσει τον αναγκαίο συνδετικό κρίκο ανάμεσα στο εκπαιδευτικό προσωπικό, τους γονείς των αλλόγλωσσων μαθητών και την τοπική κοινότητα.

Τη θέσπιση του δεύτερου δασκάλου «συνεργάτη», γνώστη της μητρικής γλώσσας των αλλοδαπών μαθητών, ο οποίος παράλληλα και ισότιμα με το δάσκαλο της κανονικής τάξης θα ενεργεί ενισχυτικά και υποστηρικτικά σε μαθητές γνώστες της μητρικής τους γλώσσας.

Το διορισμό κατ' επιλογή από αρμόδιους φορείς του Υπ.Ε.Π.Θ. *σχολικών συμβούλων διαπολιτισμικής αγωγής* (ανάλογος θεσμός με αυτόν του σχολικού συμβούλου ειδικής αγωγής) ειδικά εκπαιδευμένων και καταρτισμένων σε θέματα μετανάστευσης και διαπολιτισμικής εκπαίδευσης.

Βιβλιογραφία

- Γεωργογιάννης, Π. (1999). *Μαθήματα Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης*. Αθήνα: Gutenberg.
- Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, (2001). *Εκπαίδευση: Πολιτισμικές Διαφορές και Κοινωνικές Ανισότητες, Εθνοπολιτισμικές Διαφορές και Εκπαίδευση*, Τόμος Β'. Πάτρα.
- Κανακίδου, Ε., & Παπαγιάννη, Β. (1998). *Διαπολιτισμική Αγωγή*, έκδοση 2^η. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κασμάτη, Κ. (1984). *Μετανάστευση, παλιννόστηση. Η προβληματική της δεύτερης γενιάς*. Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε.
- Κάτοικας, Χ., & Πολίτου, Ε. (1999). *Τσιγγάνοι, μειονοτικοί, παλινοστούντες και αλλοδαποί στην ελληνική εκπαίδευση: Εκτός «τάξης» το διαφορετικό, πρόλογος: Β. Αλεξίου*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μαρκόπουλος, Α. (1990). *Η Εκπαιδευτική Πολιτική των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και τα Εκπαιδευτικά Συστήματα των Κρατών – Μελών*. Θεσσαλονίκη.
- Μάρκου, Π. Γ. (1996α). *Προσεγγίσεις της Πολυπολιτισμικότητας και η Διαπολιτισμική Εκπαίδευση – Επιμόρφωση των Εκπαιδευτικών*. Αθήνα: Υπ.Ε.Π.Θ. – Γ.Γ.Λ.Ε.
- Μάρκου, Π. Γ. (1996β). *Η πολυπολιτισμικότητα της ελληνικής κοινωνίας, η διαδικασία διεθνοποίησης και η αναγκαιότητα της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης*. Αθήνα: Υπ.Ε.Π.Θ.– Γ.Γ.Λ.Ε.
- Μάρκου, Π. Γ. (1997). *Εισαγωγή στη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση*, Τόμος Ι. Αθήνα: αυτοέκδοση.
- Μουσουρού, Α. (1991). *Μετανάστευση και Μεταναστευτική Πολιτική στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*. Αθήνα: Gutenberg.

- Μπουζάκης, Σ. (1989). *Σύγχρονα Παιδαγωγικά και Εκπαιδευτικά Προβλήματα*. Αθήνα: Gutenberg.
- Νικολάου, Γ. (2000α). *Διαπολιτισμική – Αντισταθμιστική Εκπαίδευση* (Πανεπιστημιακές Σημειώσεις). Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών – Π.Τ.Δ.Ε. – Μ.Δ.Δ.Ε.
- Νικολάου, Γ. (2000β). *Ένταξη και Εκπαίδευση των αλλοδαπών μαθητών στο Δημοτικό Σχολείο – Από την «ομοιογένεια» στην πολυπολιτισμικότητα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Organization For Economic Co-operation And Development (O.E.C.D.), (1995). *Performance Standards in Education – In Search Of Quality*. France: O.E.C.D.
- Πουλοπούλου-Έμκε, Η. (1986). *Προβλήματα Μετανάστευσης – Παλινοόστησης*. Αθήνα: Ινστιτούτο Μελέτης της Ελληνικής Οικονομίας (I.M.E.O.), Ελληνική Εταιρεία Δημογραφικών Μελετών (Ε.ΔΗ.Μ.).
- Τσαούσης, Δ. (1996). *Ευρωπαϊκή Εκπαιδευτική Πολιτική*. Αθήνα: Gutenberg.
- Υπ.Ε.Π.Θ., (2000). *Πρόγραμμα παραγωγής διδακτικού υλικού για την ελληνόγλωσση διδασκαλία των ελληνοπαίδων της Ο.Δ. Γερμανίας στα τμήματα μητρικής γλώσσας*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.